

“SHAXS TEMPERAMENTI VA XARAKTERINING O’ZGACHALIGI”

Jabborova Mushtariy Yandash qizi

Buxoro viloyat

Shofirkon tumani 13-IDUM psixologi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Temperament. ONF tiplari xususiyatlari, nazariyalari, temperamentning fiziologik asoslari, psixologiyada xarakter muammosi. Xarakter aksentuatsiyasi haqida va temperamaent va xarakterning o’zgachaligi haqida so’z yuritiladi.*

Kalit so’zlar: *Temperament, fiziologiya, psixologiya, xarakter, aksentuatsiya, tip, shodlik, qayg’u, qo’rqinch, g’azab.*

Temperament – bu inson faoliyati va hulq-atvorining dinamik va emotsional holatini xarakterlovchi shaxs individual xususiyatlarining yig’indi. SHunday qilib, temperament ikki tarkibiy qism – faollik va hissiyotlilikka ega. Hulq-atvorning faolligi harakatchanlik, intiluvchanlik, tezlik, yoki, aksincha, sustlik va harakatsizlik darajasini xarakterlaydi. O’z navbatda emotsionallik belgi (ijobiy va salbiy) modallik (shodlik, qayg’u, qo’rqinch, g’azab va boshqalar)ni aniqlagan holda emotsional jarayonlar kechishini xarakterlaydi.

Qadimgi zamonlardan boshlab, temperament to’rt xil asosiy tiplarga bo’lingan edi, bular xolerik, sangvinik, melanxolik va flegmatik temperament turlaridir. Temperamentning bu asosiy turlari bir-biridan paydo bo’lish dinamikasi va emotsional holatlar jadalligiga ko’ra farqlanadi. Xolerik tipi uchun tezda paydo bo’ladigan kuchsiz hislar, melanxolik tipi uchun – sekin-asta paydo bo’ladigan, lekin kuchli hislar, flegmatik tipi uchun – sekin-asta paydo bo’ladigan va kuchsiz hislar xosdir. Bundan tashqari, xolerik va sangvinik temperamentlar uchun harakatlar tezligi, umumiy harakatchanlik va hislarning tashqi kuchli (harakatlarda, nutqda, mimikada va boshqalarda) ifodalanishi, melanxolik va flegmatik temperamentlar uchun, aksincha, harakatlar sustligi va hislarning kuchsiz ifodalanishi xosdir.

Temperament tiplarini turmush psixologiyasi nuqtai nazaridan shunday xarakterlash mumkin: xolerik – tez, ba’zida, hatto, juda keskin, nutqda, mimika va imo-ishoralarda yaqqol ifodalanadigan kuchli tezda alanganadigan hislarga ega, jadal emotsional ta’sirlanishga moyil odam; sangvinik – tez, harakatchan, barcha taassurotlarga emotsional javob beruvchi odam, uning hislari bevosita tashqi xulq-atvorida ifodalanadi, lekin ular kuchli emas, va bir-birini oson almashtiradi; melanxolik – emotsional kechinmalar xilma-xilligining uncha katta emasligi, lekin

katta kuchga va davomiylikka egaligi bilan farq qiluvchi inson, u barchasiga ham munosabat bildirmaydi, agar bildirgudek bo'lsa ham chuqur o'ylaydi, o'z hislarini u darajada namoyon qilmaydi; flegmatik – sust, mutanosib va xotirjam odam, uning emotsional ta'sirlanishi oson emas, va o'zidan chiqarish qiyin, hislari tashqaridan deyarli namoyon bo'lmaydi.

Lekin barcha odamlarni shu to'rt xil asosiy temperamentlarga ko'ra ajratish mumkin deb o'ylash xatodir. Faqat ba'zilargina bu tiplarning sof vakillari bo'lib hisoblanadi; ko'pchilik odamlarda esa biz temperamentlarning aralash tiplarini kuzatamiz.

SHuni ta'kidlash lozimki, temperament insonning qobiliyatligini va iste'dodini belgilamaydi. Ko'zga ko'ringan iste'dod egalaridan faoliyatning turli sohalarida turlicha temperament sohiblarini topish mumkin. Masalan, A.S. Pushkin – xolerik, A.I. Gersen – sangvinik, N.V. Gogol va V.A. Jukovskiy – melanholiklar, I.A. Krilov va I.A. Goncharov – flegmatiklar. Ikki rus yirik sarkardalari A.V. Suvorov – xolerik, M.I. Kutuzov esa – flegmatik.

Temperamentlardan qay birining ustunligi haqidagi masalani ko'rishga zaruriyat tug'ilmaydi. Har bir temperament o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. Xolerikning ehtirosiligi, faolligi va quvvati, sangvinikning ta'sirchanligi va shayligi, melanholik hislarining chuqurligi va barqarorligi, flegmatikning xotirjamliligi va shoshqaloqligining mavjud emasligi – bularning barchasi nomlari zikr etilgan temperamentlarining ijobiy tomonlari. SHu bilan birga, ularning salbiy tomonlarini ham ko'rsatib o'tish mumkin. Sangvinik temperamenti engil tabiatlikka moyillik, hislarning etarlicha chuqur va barqaror emasligiga olib kelishi mumkin.. Xolerik temperamenti insonni cho'rtkesar, o'zini tiya olmaslik, muntazam «portlashlarga» moyil qilib qo'yishi mumkin. Melanholik temperamenti odamda o'z kechinmalariga o'ta berilganlik, o'ta uyatchanlik yuzaga kelishi mumkin. Flegmatik temperamenti odamni lanj, harakatsiz, hayot taassurotlarning barchasiga befarq qilib qo'yishi mumkin.

Hozirgi zamon psixologiyasida bunday tiplarning ko'pchiligi inson psixik xossalrining shakllanishida muhit va ijtimoiy sharoitlarning ahamiyati to'g'ri baholanmaganligi sababli qattiq tanqid ostiga olinadi. Organizmda dominantlik va boshqaruvchi vazifalarni bajaradigan asab tizimi vazifalarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga asoslangan konsepsiyalar jiddiy e'tiborga loyiqdir. Nerv jarayonlari ba'zi umumiy xossalrining temperament tiplari bilan aloqasi nazariyasi I.P. Pavlov tomonidan taklif etilgan edi. U tadqiqot uchun Krechmer kabi tanalar va qon tomirlarining tashqi tuzilishini (P.F. Lesgaft) emas, balki yaxlit organizmni oldi

va unda bosh miyani ajratib, ilmiy izlanish ob'ekti sifatida uning xossalarini belgilab chiqdi.

XX asrning 20-30-yillarida I.P. Pavlov tomonidan asab tizimi tiplari haqida ta'limot ishlab chiqildi. Pavlovning tasdiqlashiga ko'ra, hulq-atvorning individual xususiyatlari, psixik faoliyat dinamikasi asab tizimi faoliyatidagi individual farqlarga bog'liqdir. Asab tizimi faoliyatidagi individual farqlarning esa turli xil ifodalanishlar, nerv jarayonlarining aloqasi va nisbati – qo'zg'alish va tormozlanish sanaladi.

I.P. Pavlov asab tizimining uch asosiy xossasini ajratdi, bular qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining kuchi, mutanosibligi va harakatchanligidir.

Asab tizimining kuchi – tipning eng muhim ko'rsatkichi bo'lib, po'stloq hujayralarining ishchanligi, ularning chidamliligi bu xossaga bog'liq. Asab tizimining harakatchanligi – bu bir jarayonning ikkinchisi bilan almashish tezligi. U sharoitlarning kutilmagan va keskin o'zgarishlariga nisbatan moslashishni ta'minlaydi. Nerv jarayonlarining mutanosibligi haqida so'z yuritib, I.P. Pavlov qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining ma'lum muvozanatini ko'zda tutgan edi. Bu jarayonlar bir-biri bilan kuchi bo'yicha muvozanatlashgan, yoki muvozanatlashmagan bo'ladi. Bu jarayonlardan birining kuchi ikkinchisidan oshib ketsa, inson mutanosiblikdan chiqadi.

Xarakterlar tipologiyasi ma'lum tipik qirralarning mavjudligida tarkib topadi. Xarakterning tipik ifodalari va qirralari deb, odamlarning ba'zi guruhlari uchun umumiy ko'rgazmali bo'lgan xarakter qirralari va ifodalariga aytiladi. Bunga muvofiq ravishda xarakter tipi deganda odamlarning ba'zi guruhi uchun umumiy bo'lgan individual xarakter qirralaridagi ifodasi tushuniladi. Inson xarakterlarining barcha tipologiyalari quyidagi umumiy g'oyalardan kelib chiqadi: a) inson xakteri ontogenezda nisbatan erta rivojlanadi va hayotning qolgan qismi davomida o'zini u yoki bu darajada barqaror shaxs tuzilishi sifatida namoyon qiladi; b) xarakter tarkibidagi shaxs qirralarining birikmasi tasodifiy bo'lmaydi; v) ko'pchilik odamlar xarakterining asosiy qirralari muvofiq ravishda guruhlarga bo'linishi mumkin.

K.Yung tomonidan taklif etilgan xarakterlarning ekstravert va introvert tiplarga mansubligiga bog'liq ravishda tasniflanishi keng ommalashdi. Ekstraversiya-introversiya hozirgi zamon psixologiyasida temperament ifodalanishi sifatida ko'rib chiqiladi. Birinchi tip shaxsning ob'ektlari sub'ekt qiziqishlari, hayotiy quvvatini o'ziga tortuvchi atrof-olamga qaratilganligi bilan xarakterlanadi, bu esa ma'lum ma'noda shaxs sub'ektiv olami hodisalari o'rnining kamsitilishiga olib keladi. Ekstravertlarga ta'sirchanlik, tashabbuskorlik, hulq-atvorning egiluvchanligi, muloqotchanlik xosdir. Introvertlar esa shaxs qiziqishlarining shaxs ichki olami hodisalarida qayd qilinishi, odamovilik, o'zini tahlil qilishga moyillik,

moslashishlarining qiyinligi bilan xarakterlanadilar. Shuningdek, konform va mustaqil, dominant va bo'ysunuvchi, me'yoriy va ayrim, hamda boshqa tiplarga bo'linish imkoniyati ham mavjud. Xarakterga tegishli xarakter muammosini hal etish uchun asos bo'ladigan ko'plab ilmiy muammolar mavjud. Bunday masalalardan biri grafologiya hisoblanadi, bu yo'nalish dastxatni shaxsning psixologik xossalarini aks ettiruvchi ifodali harakatlarning bir turi sifatida ko'rib chiqadi. Asrlar davomida to'plangan grafologiya ma'lumotlari ikki qator dalillar – dastxat xususiyatlari va xarakter o'rtasida aloqa o'rnatar edilar. Har bir odam o'ziga xos dastxatga ega. Bu dalil xarakterning dastxatga bog'liqligi masalasini ko'rib chiqish uchun asos bo'la oladi.

Lekin hozirda dastxat va xarakter aloqasini tasdiqlovchi yoki inkor etuvchi ma'lumotlar mavjud emas. Dastxatning emotsional holat va oliy nerv faoliyatining ayrim tipologik xossalariga bog'liqligi to'liqroq dalillarga ega.

Biz xarakterlar tipologiyalarini ko'rib chiqdik, lekin inson shaxsining murakkabligi va xilma-xilligini ko'rsatib o'tilgan tipologiyalarga to'laligicha jamlab bo'lmaydi. Har birimizning biror bir tipga yoki tiplardan bir nechtasiga moyilligimizni etarlicha baholamaslik ham xatolikdir. Shuning uchun xarakterlar tipologiyasi bilan tanishib chiqish odamning kuchli tomonlaridan to'liqroq foydalanish, zaiflarini kamaytirish imkonini beradi, shuningdek, insonlar qarori va harakatarining yashirin mexanizmlariga yo'l topgani uchun boshqa odamlarning qulfi-dilini ochishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
2. Югай А.Х., Мираширова Н.А. “Общая психология” – Ташкент 2014.
3. Дружинина В.. “Психология “. Учебник. “Питер”, 2003.
4. Болотова А.К., Макарова И.В. Прикладная психология: учебник для вузов. –М., Аспект Пресс, 2002. – 383с.

